

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ MƏTBUATDA TERMİNLƏRİN
İNTENSİVLİYİNİN ARTMASI****S.Y.MƏMMƏDOVA*****Bakı Dövlət Universiteti***

Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişafında böyük maarifçi H.Zərdabının nəşr etdirdiyi «Əkinçi» qəzetinin və C.Ünsizadənin nəşirliyi ilə çap olunan «Kəşkül» qəzetinin böyük rolu olmuşdur. Bu nəşirlərin müxtəlif mövzulara həsr olunmuş, hətta bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayan məqalələrinin dili, yaratdıqları yeni söz və ifadələr, terminlər bu gün də dilimizdə işlənməkdədir. Məsələn, qəzet, qəzetçi, mətbəə, üzvi maddə, yer qabığı, gözlük və s.

«Əkinçi» və «Kəşkül» qəzetləri elmi terminlərin yaradılmasında Azərbaycan dilindən əsas mənbə kimi istifadə etməklə bu terminlərin ilk növbədə xalq üçün anlaşılıqlı olmasına çalışırdı (8, 174).

Müstəqillik illərində qəzet dilinin leksik-terminoloji tərkibi çox müxtəlifdir. Bu ictimai-siyasi həyatın sahələrini ehtiva edir. Bu dövrün qəzet dilində elmin, texnikanın, təsərrüfatın, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın və s. sahələrinə aid terminoloji vahidlər işlədilir. Qəzetlərdə çap olunan yazılarda müxtəlif terminlərdən istifadə olunur.

Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi dünya dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələrinin artması bütün sahələrdə yeni-yeni terminlərin yaranmasına səbəb oldu. Bu terminlər həm dildaxili imkanlar əsasında, həm Avropa, həm də türk dövlətlərinin təsiri nəticəsində yaranmağa başladı. İstər müxtəlif elm sahələrində, istərsə də incəsənətimizdə işlənən yeni sözlər dilin daxili imkanları əsasında və ya başqa dillərdən alınaraq lüğət fondumuza daxil olur. Müstəqillik illərində baş verən bu cür dəyişmə yeni terminlərin elmi əsaslarla tədqiq olunmasını, yaranma və dilə keçmə yollarının müəyyənləşdirilməsini aktuallaşdırır.

Elmi tərəqqi, siyasi, mədəni inkişaf yeni-yeni terminlərin yaranmasını zəruri etdi. Yeni yaranan terminlərin kütləvi şəkildə dilə daxil olmasının qarşısını almaq əsas vəzifəyə çevrildi. 18 iyun 2001-ci il tarixli «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman bu zərurətdən yarandı (7, 3).

Siyasi terminlər: bu terminlər çox işləkliliyi ilə seçilir. Belə terminlərə xarici xəbərlərdə, beynəlxalq yazılarda, məruzə və hesabatlarda daha çox rast gəlirik.

Bu terminlərin və termin birləşmələrinin bir qismi geniş ictimaiyyət tərəfindən başa düşülür: mafiya, menecer, korrupsiya, lizinq mərkəzi.

Çətin başa düşülən terminlərə də qəzet dilində rast gəlmək olur: penitensiar, ombudsman, repetitor, brifinq, investisiya, kurikulum, dempinq, devalvasiya.

Mətbuat dilində termin yaradıcılığı böyük elmi əsas və qanunauy-

ğunluğu olan problemdir.

Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin yeni söz və terminlərlə zənginləşməsi daimi və dilin başqa yaruslarına nisbətən fəal bir prosesdir. Lakin bu prosesin inkişaf sürəti bütün dövrlərdə yeni olmur. Termin yaradıcılığının üsullarından və mənbələrindən hər dövrün ictimai-siyasi tələblərinə uyğun şəkildə istifadə olunur. Belə ki, bir vaxt termin yaradıcılığında daha fəal iştirak edən leksik, qrammatik ünsür bir neçə on ildən sonra ikinci, üçüncü plana keçir, yaxud termin yaradıcılığında əsas olan mənbə öz yerini başqasına verir (1, 16-18).

Qəzet dilinin lüğət tərkibindəki terminlərin bir qismi Avropa dillərindən birbaşa və ya dolaylı yolla alınma terminlərdir.

Terminologiya leksika kimi ədəbi dilə daxil olur, onun bir hissəsidir. Termin ədəbi dilin materialı o vaxta qədər olmur ki, o hələ çox işlənir, öz əsas mənasından kənara çıxmır (5, 87).

«Termin funksional mənasından uzaqlaşdıqca ümumişlək sözlərə yaxınlaşır. Bu yaxınlaşmanın özü isə dil-nitq münasibətində daimi prosesə çevrilir» (4, 46-50).

Dilin terminoloji sisteminin daha mütəhərrik olması və cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq sürətlə dəyişməsi qanunauyğun bir prosesdir. Dilin terminoloji sisteminin yeni dil elementləri ilə zənginləşməsi bu gün daha fəaldır. Çünki «Müasir dövrdə elm və texnikanın sürətli inkişafı dilimizdə elmi-texniki terminlərin yaranmasına və terminologiyasını zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın müstəqillik illərində cəmiyyətin bütün sferalarında özünü göstərən sürətli inkişaf, dilin terminoloji sistemində öz əksini tapmışdır.

Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır.

Bu proses – terminoloji sistemin mütəmadi olaraq yeniləşməsi və zənginləşməsi isə iki istiqamətdə özünü göstərir: cəmiyyət inkişaf etdikcə bu inkişafa uyğun olaraq yaranan yeni anlayışları ifadə etmək üçün ilk növbədə hər bir dilin imkanları ön plana keçir və derivatoroji qanunlar əsasında yeni terminoloji vahidlər yaradılır. Çünki bu mənbə asan və optimal terminyaratma mənbəyi hesab edilir. Lakin bəzən cəmiyyətin inkişaf sürəti o dərəcədə yüksək olur ki, dilin daxili imkanları və derivatoloji sözyaratma qanunları əsasında yeni termin yaradılması prosesi bu sürətdən geri qalır və buna görə də yeni anlayış adlarının hazır formalarından istifadə etmək zəruri xarakter alır. Hazır dil elementləri isə dilin daha çox ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr qurduğu bu və ya digər dillərdən alınır. Bu isə həm dildaxili, həm də ekstralinqvistik amillərlə, yeni xalqların müxtəlif xarakterli tarixi əlaqələri, yeni anlayış və predmetlərin adlandırılması və s. ilə bağlıdır (9, 28).

Əgər sovetlər birliyi dövründə digər müstəqil respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırırsa, müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf qurumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqələrin qurulduğu Avropa dillərinə çevrilmişdir. Məhz buna görə də, dilimizin leksik qatında müxtəlif sahə terminoloji sistemlərinə aid olan və Avropa dillə-

rindən alınmış terminlərin sayı həndəsi silsilə ilə artmağa başlamışdır. Bu cür alınma terminlər cəmiyyətdə nisbətən daha populyar, kütləvi işləklilik xüsusiyyəti ilə seçilən terminoloji sahələrdə müşahidə edilir (10, 38).

Terminoloji vahidlərin işlək formaları rəngarəngdir: a) mənbə dilindəki kimi işlənən terminlər; b) rus dilində olduğu kimi işlənən terminlər; c) fonetik cəhətdən dəyişən texniki terminlər; d) morfoloji cəhətdən dəyişən texniki terminlər.

Bu terminlərin bir qismi oxucu kütləsinə aydıncırsa, bəziləri çətin və demək olar ki, başa düşülmür. Məsələn: penitensiar sistem, kurikulum, çam, ipoteka, totalitar, piar, ekzətpol.

Terminlərin dilin terminoloji sistemində daxil olmasında, onların işləkliyinin artmasında və istifadə etdiyi mənaların cəmiyyət üçün anlaşılıqlı olmasında isə kütləvi informasiya vasitələrinin rolu danılmazdır. Azərbaycan dilinin müxtəlif sahə terminoloji sistemlərinin Avropa dillərindən alınmış terminlər hesabına zənginləşmə prosesi bu günümüzün reallıqlar baxımından müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Elmin, texnikanın, cəmiyyətimizin inkişafının müxtəlif sahələrinin geniş vüsət alması ilə əlaqədar termin yaradıcılığı da inkişaf edir, təkmilləşir.

İngilislərin hesablamalarına görə yeni yaranan sözlərin 90 faizini termin təşkil edir. Bunların da əksəriyyəti mətbuat vasitəsilə geniş yayılaraq ümumxalq malı olur. Qəzet leksikasında olan terminlər elmin, istehsalın bir sahəsi ilə məhdudlaşmış qalmır, onlar elmin bütün sahələrini – siyasət, mədəniyyət, iqtisadiyyat, hərbi iş, tibb, idman, astronomiya, sənaye, kənd təsərrüfatı və s.-ni əhatə edir.

«Ölkədə, respublikada müstəqillik, siyasi hadisələr, demokratiya ilə əlaqədar ilk dəfə dövrü mətbuat vasitəsilə yeni ictimai-siyasi terminlər, ticarət nomenklaturasına aid sözlər, kəlkələr, dilin daxili quruluşunun derivasiya modelləri əsasında yaranmış sözlər Azərbaycan dilinə gətirilir və geniş xalq kütləsinə çatdırılır. Bu da təsadüfi deyil, çünki dildə yenilik ilk növbədə məhz kütləvi informasiya vasitələrində, əlbəttə, onların arasında ən operativ sayılan dövrü mətbuatda yaranır» (6, 42).

Yeni söz yaradıcılığı baxımından sovet dövrünün dil siyasətindəki müsbət xüsusiyyət kimi qiymətləndirilən başlıca iki cəhət müasir mərhələdə termin yaradıcılığında da öz əksini tapır.

- 1) milli dillərin öz daxili inkişafı hesabına zənginləşməsi;
- 2) rus dili və bu dil vasitəsilə digər dillərlə qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi.

Hazırda hər iki cəhət geniş şəkildə özünə meydan açmış, dilimizin daha da zənginləşməsində əsas amil olmuşdur. Müəyyən hallarda eyni məfhumu, anlayışı və ya hadisəni bildirmək üçün hər iki qoldan gələn sözlərdən istifadə olunur ki, bu da termin dəqiqliyinə, onların təkmənalılığına xələl gətirir. Hazırda dildə yaranan paralellik, yəni eyni məfhumu iki-üç terminlə ifadə etmək faktları yenə də müşahidə olunmaqdadır: istilahl//termin, mücərrəd//astrakt, konflikt // münaqişə // ixtilaf və s.

Bu kimi faktlar ilk növbədə mətbuat dilində nəzərə çarpır. Buna görə də, bu paralelliğin qarşısını almaq üçün mətbuat səhifələrində terminlərə qarşı biganəliyin qarşısı alınmalıdır. Müasir dövrdə, xüsusən mətbuatda ərəb-fars mənşəli terminlərlə yanaşı rus-Avropa dillərinə məxsus paralelliyyəyə də təsadüf edilir. Məs., embarqo – qadağa, auksion – hərrac, anket – sorğu, məlumat – informasiya, ənənə – tendensiya və s.

Şübhəsiz, burada informasiya üstünlüyə, paralelliyə son qoyulması üçün ən başlıca norma hesab edilməlidir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı imkanları daha da genişlənmişdir.

Terminlərin qəzet-jurnallarda çox işlədilməsi təbiidir; onların semantik müəyyənliyi və ikimənənliliyi məlumat janrlarına, fikir ifadəsinə lazımi aydınlıq və dəqiqlik verir, «həmçinin terminlərin ifadə olunması müəyyən üslubi koloritlə qətilik və dəqiqlik, möhkəmlik və terminoloji nitqin yığcamlığı ilə əlaqədardır» (11, 92).

Cəmiyyətin müasir sosial inkişafı həmçinin elmi-texniki tərəqqi, informasiyavericiliyi ilə əlaqədar mətbuat, qəzet, radio və televiziya dilində bir çox terminoloji vahidlər rus dilindən hazır şəkildə alınıb işlədilir. Azərbaycan dilində onların qarşılığı və ya ekvivalenti olmadığına görə bunlar ədəbi dilə hazır modellər kimi daxil olur. Hazır model şəklində terminoloji vahidlərlə münasibətdə kütləvi informasiya vasitələrinin iki mühüm xüsusiyyətini qeyd etmək lazım gəlir. Bunlardan birincisi, kütləvi informasiya vasitələrinin dilində müxtəlif sahə terminlərinin işlədilməsi imkanlarından, ikincisi isə onların populyarlaşma meylinin inkişafından ibarətdir. Birinci xüsusiyyətə görə kütləvi informasiya vasitələrinin dilində ən yeni anlayışlı terminlərin işlədilməsi özünü göstərir. Belə terminlərdə informasiya intensivliyi hələlik güclü olmadığına görə onların sahəsi də məhduddur. Məsələn, mətbuatda yalnız müstəqillik illərində işlədilən mobil, modelyer-dizayner, modem, modern, mojalitar monitoring, konsensus, konvensiya, kollokvium, klip, menecer, mesaj, lizinq, lobbi, genefon, lisenziya, kredo, konsorsium, konseptual, gündəm, yayım, kurikulum, penitensiar kimi terminoloji vahidlər bu qəbildəndir.

İkinci xüsusiyyətə görə hazır model şəklində alınan terminlərdə informasiyavericilik intensivliyi güclənir. Ona görə də onların anlayış sahəsi genişlənir. Bu cəhətdən kütləvi informasiya vasitələrinin dilində işlədilən aşağıdakı qrup terminoloji vahidləri səciyyəvi hesab etmək olar. Kommunikasiya, mentalitet, internet sayt, arbitr, mediya, ipoteka.

Hər iki cəhət ədəbi dildə terminoloji bazanın zənginləşməsinin, həmçinin onun struktur-semantik inkişafının genişlənməsinin mühüm amilləri kimi özünü göstərir. Bu sözlərin əksəriyyəti beynəlxalq terminlərdir, rus dilinə Avropa dillərindən keçib. Onların çoxu mətbuat dilində olduğu kimi işlədilir. Məsələn, «televiziyaya baxırsan, azərbaycançılığa yad, mentalitetimizə uyarsız xarici filmlər, çılpaq səhnələr, insanlığa, mənəviyyətə, ailə tərbiyəsinə əxlaqsız dəyərlər gətirən teleseanslar, teleseriallar gözümüzü qabar eləyib («Təzadlar» qəz. 19-26. 06.2001). İnteqrasiya proseslərinin vahid Avropa ailəsində geniş vüsət aldığı bir vaxtda beynəlxalq orbitr iddiasında olan Birləşmiş Ştatların qloballaşma ideyası «əski qitə»də birmənəli qarşılanmır («Bizim əsr» qəz. 21.07.2001). Ermənistan-Azərbaycan cəbhəsinin təmas xəttində ATƏT-in növbəti monitorinqi keçiriləcək («525-ci qəzet» 01.06.2005). Dövlət başçısı ipoteka proqramının bir ay müddətinə başa çatdırılması barədə göstəriş verib («525-ci qəzet» 01.06.2005).

Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri müstəqillik illərində ayrı-ayrı mənbələrə əsaslanır, lakin dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı aparıcıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov M.B. Müasir Azərbaycan dilində ədəbi dildə termin yaradıcılığının bəzi üsulları. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: API nəşri, 1988, 176 s.
2. Məmmədov M.B. Mətbuat dilində söz yaradıcılığı // Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005, 360 s.
3. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2001, 181 s.
4. Quliyeva S. Azərbaycan dilində leksik-semantik üsulla yaranan terminlər. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2002, 136 s.
5. Зотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М.: 1961. 201 с.
6. Перерва Б.М. Перерождаются ли термины в общем употреблении. Л.: Наука, 1981, 120 с.
7. Qasımova X.A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Nam. diss. avtoref. Bakı: 2007, 26 s.
8. Quliyeva X. İlk mətbuatımızda terminologiya məsələləri // Tədqiqələr, №3, Bakı: 2002, 248 s.
9. Брагина М.Е. К вопросу о принципах лексического заимствования. Актуальные проблемы лексикологии. Минск: 1970, 178 с.
10. Qasimov İ. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili terminologiyasında gedən əsas proseslər // Terminologiya məsələləri, Bakı: Elm, 2004, 164 s.
11. Солганик Г.Я. О штампах в «газетном языке» // БМУ, серия Журналистика. М.: 1968. №2, 167 с.

ВОЗРАСТАНИЕ УПОТРЕБИТЕЛЬНОСТИ ТЕРМИНОВ В ЯЗЫКЕ ПРЕССЫ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

С.Ю.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о широком размахе терминотворчества в языке прессы в годы независимости. Терминолингвистическая система языка богата новыми языковыми элементами. Ускоренное развитие проявляющееся во всех сферах Азербайджана в годы независимости, нашло свой отражение в терминологической системе языка. Несомненно роль средств массовой информации терминов в терминологическую систему языка, повышении их употребительности и усвоении выражаемых ими значений обществом.

THE INTENSITY OF THE USE OF THE TERMS IN PRESS IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

S.Y.MAMMADOVA

SUMMARY

The article deals with the intensity of the formation of the terms in the media in the years of independence. The terminology system of the language is rich in new language elements. The rapid development which shows itself in all spheres of Azerbaijan in the years of independence, found its reflection in the terminological system of the language. The role of mass media is undeniable in including the terms into the terminological system of the language, in intensifying their meanings, and in their adoption by the society.